

LEHETŐSÉG VAGY AKADÁLY? AZ EU–GCC KAPCSOLATOK ALAKULÁSA A ZÖLD ÁTMENET ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

Szalai Máté*

Bevezetés

A zöld átmenet napjaink politikai napirendjét leginkább meghatározó fogalmak egyike. A környezettudatos és végső soron klímasemleges gazdasági tevékenységre való áttérés az Európai Unió kiemelt prioritása, amelynek lépései átalakíthatják nem csak az európai állampolgárok életének mindennapjait, de az egyes államok nemzetközi státuszát és a közöttük lévő kapcsolatokat egyaránt. Ugyan a zöld átmenet alapvetően nem külpolitikai vagy nemzeti biztonsági jellegű program, geopolitikai hatásokkal mindenképpen rendelkezik – elég csak a folyamat energiapolitikai és kül-gazdasági dimenziójára gondolnunk.

Az EU-hoz hasonlóan az Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council – GCC*) tagállamai nemzetközi politikai és gazdasági státuszát is közvetlenül érinteni fogják a zöld átmenethez kötődő európai erőfeszítések. Egyrészt át fogják alakítani a GCC államainak nemzetközi politikában és gazdaságban betöltött szerepét és mozgásterét. A hat ország gazdasága továbbra is a kőolaj- és földgázexportból származó bevételekre épül, ezek nemzetközi piacát pedig minden kétséget kizárólag érinteni fogják a fenti lépések. Ahogy Rostoványi Zsolt fogalmazott 1980-ban, a hat állam által birtokolt két „erőtényező”, az „olajfegyver” és a „pénzfegyver” is az energiahordozók eladásához kötődik.¹ Másrészt a zöld átmenet egyfajta nyomást is helyez a GCC-re, hogy tagjai állami keretek között intézkedéseket hozzanak gazdaságuk zöldítésére. Ezeknek az intézkedéseknek ráadásul párhuzamosan kell történniük az Öböl-térségben zajló reformfolyamatokkal, amelyek a diverzifikáció és a fogyasztó szénhidrogénkészletek utáni időszakra való felkészülés jegyében kerülnek megvalósításra.

A zöld átmenet ugyan számos feszültséget és érdekellentétet hozhat felszínre a nemzetközi politika szereplői, így az Európai Unió és a GCC között is, ugyanakkor előrelépést is jelenthet a két regionális szervezet közötti együttműködés megrekedt mélyítésében. A két fél között már 1988-ban létrejött együttműködési megállapodás, a strukturált kooperáció azonban csak a kereskedelem és a befektetések területén szűkölt szárba. A kapcsolatokat jelenleg gyakorlatilag gúzsba köti a szabadkereskedelmi egyezmény mint következő mérföldkő elérésének kitűzése. A tárgyalások 1990-ben indultak, de a 2000-es évek vége óta nem történt semmilyen előrelépés a kérdésben. A zöld átmenet segíthet új lendületet adni a két fél közötti együttműködésnek, hiszen segíthet

* Szalai Máté, egyetemi adjunktus, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem; vezető kutató, Külügyi és Külgazdasági Intézet.

¹ Rostoványi Zsolt (1980): Az olajtermelő arab országok erősödő világgazdasági pozíciójának hátterében húzódó összefüggésekről. *Egyetemi Szemle*, 2. évf. 1. sz.

túllépni a szabadkereskedelmi gondolkodáson, és új lendületet adhat más politikaterületen történő együttműködésnek.

Az elemzés célja a zöld átmenet lehetséges hatásának vizsgálata az Európai Unió és a GCC közötti kapcsolatokra nézve. Mivel a kutatás egy jelenleg is folyó, a jövőben körvonalazódó folyamatot igyekszik megvilágítani, módszertani keretét a forgatókönyvelemzés adja.² Ennek keretében az első két részben azonosítjuk azokat a változókat, amelyek az Európai Unió, valamint a GCC szempontjából hatással lehetnek a két tömb közötti kapcsolatokra, a harmadik részben pedig felvázolunk három forgatókönyvet, amelyek a legvalószínűbbek a két fél közötti kooperáció jövője szempontjából, külön hangsúlyt fektetve az optimális forgatókönyvre. Az elemzésnek tehát nem célja az összes lehetséges scenáriót felállítani, vagy mindegyiket részletesen elemezni – sokkal inkább arra keressük a választ, hogy a zöld átmenet milyen feltételek teljesülése esetén vezethet el az EU–GCC kapcsolatok mélyüléséhez.

A zöld átmenet hatása az uniós közel-keleti és Öböl-politikára

A MENA-térség és a Perzsa-öböl szerepe az uniós külpolitikában

Nehéz feladat az Európai Unió Közel-Keletet és Észak-Afrikát (*Middle East and North Africa*, MENA) érintő politikáinak összességét egységes keretben értékelni, mivel az uniós külpolitikai gondolkodásban a térség nem jelenik meg önálló, konzisztens egységként.³ A régiót érintő európai érdekek két dimenzióban azonosíthatóak:⁴ egyrészt a szomszédságpolitika területén a Földközi-térség déli és keleti övezete (tehát Észak-Afrika és a masreki régió nyugati része) kapcsán, másrészt pedig az Unió globális politikában betölteni kívánt szerepéhez kötődő kérdésekkel összefüggésben (például a terrorizmus elleni küzdelem vagy a non-prolifерáció napirendje keretében). Ez a kettős logika nagyban korlátozta a GCC-re irányuló politikai figyelmet⁵ – ugyan az integráció tagjai mindkét területre hatással bírnak (gondoljunk csak egyes Öböl-államok szerepére a líbiai konfliktusban vagy Egyiptomban, esetleg az Iszlám Állam elleni globális fellépésben), önmagukban mégsem válnak prioritássá az Unió számára sem a földközi-tengeri, sem a globális politikai szerepfelfogásában.

Ennek következtében a GCC elsősorban gazdasági, és nem politikai partnerként kerül meghatározásra az uniós gondolkodásban. Erről árulkodik az EU által kiadott globális stratégia is,⁶ amely

² Kosow, Hannah – Gaßner, Robert (2008): *Methods of Future and Scenario Analysis. Overview Assessment, and Selection Criteria.* Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE) Studies, 39. sz. https://www.die-gdi.de/uploads/media/Studies_39_2008.pdf (2021. 11. 13.)

³ Gstöhl, Sieglinde – Lannon Erwan (2015): *Introduction: Building Bridges between the EU's Immediate and Broader Neighbourhood.* In: Gstöhl, Sieglinde – Lannon, Erwan (szerk.): *The European Union's Broader Neighbourhood. Challenges and opportunities for cooperation beyond the European Neighbourhood Policy.* Routledge, London – New York; Theiss, Johannes (2015): *Geopolitics vs. Governance in the European Union's Energy Cooperation with its Broader Neighbourhood.* In: Gstöhl – Lannon, i.m.

⁴ Smith, Michael (2003): *The Framing of European Foreign and Security Policy: towards a Post-Modern Policy Framework?* *Journal of European Public Policy*, 10. évf. 4. sz. 568.

⁵ Ghafar, Adel Abdel – Colombo, Silvia (2020): *EU–GCC Relations: The Path towards a New Relationship.* Konrad Adenauer Stiftung, Policy Report 2. sz. 1. <https://www.kas.de/documents/286298/8668222/200401+Policy+Report+No+2+GCC-EU+Path+towards+a+New+Relationship.pdf/25e95278-7689-2ec2-0b14-e27197b49969?version=1.1&t=1585898593194> (2021. 11. 13.)

⁶ *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy.* European External Action Service, 2016. jún. https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (2021. 11. 13.)

mindössze két pontban említi meg a térség államait: egyrészt az Irán és az arab Öböl-államok közötti vetélkedés tekintetében (amely értelmében az EU igyekszik kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedni a két féllel), valamint az Afrika szarvát érintő stabilizációs tevékenységet érintően.

A GCC politikai láthatatlanságát két további tényező is erősíti. Egyrészt az Öböl térségét érintő kérdésekben az EU elsősorban az Egyesült Államok, kisebb részben pedig egyes európai államok katonai jelenlétére támaszkodik,⁷ amelyek között ráadásul látható egyfajta versengés is, különös tekintettel a fegyvereladásokra. Másrészt az uniós külpolitikát általában jellemző belső inkonzisztencia, amely a rövid távú biztonsági érdekek érvényesítése és a hosszú távú „reformista” – vagyis a külső partnerek „európaizálódását” elősegíteni hivatott – napirend között feszül, különösen látványos a GCC esetén. Ezen államok belpolitikai berendezkedése és az emberi jogok helyzete ugyanis regionális összehasonlításban is távol áll az európai elvárásoktól, amely ellehetetleníti a magát normatív nagyhatalomnak beállító Európai Unió részéről a pragmatikus hozzáállást az Öböl monarchiáihoz.⁸

Ennek ellenére az Öböl-államok kiemelkedő szerepet játszanak a MENA-térséget érintő európai érdekek érvényesítésében. Julien Barnes-Dacey és Anthony Dworkin⁹ felsorolása szerint az Uniót öt nagyobb érdekcsoport köti a közel-keleti és észak-afrikai térséghez: a migráció és a menekülthullámok korlátozása; a terrorizmus és egyéb transznacionális fenyegetésekkel szembeni fellépés; az energetikai, kereskedelmi és befektetési lehetőségek kiaknázása; a nemzetközi jog és a humanitárius értékek érvényesítése; valamint a nemzetközi stabilizáció és fejlődés előmozdítása. Könnyen látható, hogy a GCC államainak tevékenysége mindegyik szempontot érinti, hiszen nagy befolyással bírnak az egyes konfliktusok alakulására és rendezésére, az al-Káida és az Iszlám Állam hálózatával szembeni küzdelemre, az energiahordozók piacára, a nemzetközi jogi szabályok érvényesülésére, vagy a fejlesztéspolitika tendenciáira.

A politikai marginalizációjából adódóan a gazdasági dimenzió dominálja a GCC-vel kapcsolatos európai percepciót, ami ugyanakkor aláássa a multilaterális szintű kapcsolatépítés lehetőségét.¹⁰ Az uniós tagállamok ugyanis kereskedelmi és befektetési lehetőségként tekintenek az Öböl-államokra, amely természetes módon versengést szül közöttük.¹¹ Egy lehetséges európai szintű fellépés alapját jelenthetnék az energiabiztonsági megfontolások, ugyanakkor ezek a kérdések nem az EU–GCC közötti kapcsolatok interregionális szintjén, hanem az Uniónak a Kőolaj-exportáló Országok Szervezetével (angol rövidítéssel OPEC-vel) folytatott párbeszédének keretében jelennek meg.¹²

Mindebből kifolyólag a már említett együttműködési megállapodás 1988-as aláírása óta nem történt érdemi előrelépés az EU és a GCC közötti kapcsolatokban. A kereskedelempolitika területén a szabadkereskedelmi egyezmény létrehozása gyakorlatilag ellehetetlenült az európai petrokkémiai ipar lobbizása, az emberi jogi és migrációs klauzulák Öböl-államok általi elutasítása, az energetikai

⁷ Barnes-Dacey, Julien – Dworkin, Anthony (2020): Promoting European Strategic Sovereignty in the Southern Neighbourhood. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2020. 12. 01. <https://ecfr.eu/publication/promoting-european-strategic-sovereignty-in-the-southern-neighbourhood/> (2021. 11. 13.).

⁸ Demmelhuber, Thomas – Kaunert, Christian (2014): The EU and the Gulf Monarchies: Normative Power Europe in Search of a Strategy of Engagement. *Cambridge Review of International Affairs*, 27. évf. 3. sz. 575.

⁹ Barnes-Dacey–Dworkin, *i.m.*

¹⁰ Ghafar–Colombo, *i.m.* 3.

¹¹ Bianco, Cinzia (2020): A Gulf Apart: How Europe can Gain Influence with the Gulf Cooperation Council. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2020. 02. 25. https://ecfr.eu/publication/a_gulf_apart_how_europe_can_gain_influence_with_gulf_cooperation_council/ (2021. 11. 13.)

¹² Theiss, *i.m.* 280.

vállalatok állami támogatása miatt, valamint a közbeszerzési eljárások liberalizációjával kapcsolatos viták következtében.¹³ A további politikaterületeken történő előrelépés céljából létrehozott Közös Együttműködési Tanács (*Joint Cooperation Council*) nyilatkozatok és akciótervek megfogalmazásán túl érdemi eredményt nem tudott elérni.¹⁴ Így összességében kijelenthető, hogy az Unió szempontjából a GCC-vel ápolt politikai és gazdasági kapcsolatok is messze elmaradnak a lehetséges mértéktől.

A zöld átmenet lehetséges hatása

Ugyan a zöld átmenet csak közvetetten fogja érinteni az Európai Unió kül- és Közel-Kelet-politikáját, annak mértékét azonban nem szabad alábecsülnünk. A több (nemzetállami és uniós) szinten zajló és több elkülönített fázisból (napirendalakítás, döntéshozatal, végrehajtás stb.)¹⁵ álló uniós közös kül- és biztonságpolitika több pontját is érinteni fogják a klímasemlegességet célzó erőfeszítések, ennek egyes jelei már ma is láthatóak.

A klímaváltozáshoz kötődő kihívások kezelése és a klímasemlegesség elérése érdekében az Európai Unió egyszerre két, egymással kapcsolatban álló szerepet játszik.¹⁶ Egyrészt egy belső facilitátor szerepet, amelynek értelmében igyekszik hozzájárulni a tagállamok által foganatosított lépésekhez, másrészt pedig egy külső szerepet, amelynek célja a multilaterális környezeti diplomácia előmozdítása, a környezetvédelmi értékek képviselése, valamint a globális környezeti erőfeszítésekhez való hozzájárulás. Ebből a második szerepből számos közvetlen külpolitikai lépés következik: az európai uniós intézmények (a tagállamok segítségével) igyekeznek erősíteni a klímabiztonság szerepét a nemzetközi politika napirendjén.¹⁷ Az Európai Bizottság által kiadott vonatkozó biztonságpolitikai dokumentumok tanúsága szerint a környezeti jellegű kihívások nem csak mint önálló fenyegetések jelennek meg, hanem a már meglévő politikai, gazdasági, társadalmi veszélyek fokozójaként (*threat multiplier*). A kérdés megjelenik a már említett Globális Stratégiában is nem csak az Unió biztonságának szemszögén keresztül, hanem a szomszédsághoz tartozó államok ellenállóképességének erősítéséhez kapcsolódóan is.¹⁸

Ugyanakkor a belső facilitátorszerephez kötődő lépéseknek sem elhanyagolható a külpolitikai hatása. Például a zöld átmenet eddigi legjelentősebb uniós szintű lépése az európai zöld megállapodás (*European Green Deal*, EGD) elfogadása volt, amelynek kimondott célja a klímasemlegesség elérése 2050-ig. A dokumentum ennek érdekében számos szakpolitikai intézkedést és cselekvési tervet tartalmaz, melyek számos konkrét geopolitikai hatással bírnak; ezek közül kettő különösen fontos a közel-keleti kapcsolatok szempontjából. Egyrészt az Unió külgazdasági szerkezete mindenképp át fog alakulni. A jelenleg importált kb. 17,7 milliárd euró értékű energiaipari termék (amelynek 69,4 százaléka kőolaj, 25 százaléka földgáz)¹⁹ összetétele mindenképp meg

¹³ Ayadi, Rym – Gadi, Salim (2014): EU–GCC Trade and Investment Relations: What Prospect of an FTA between the Two Regions? In: Colombo, Silvia (szerk.): *Bridging the Gulf: EU–GCC Relations at a Crossroads*. Istituto Affari Internazionali – Edizioni Nuova Cultura, Roma, 82. https://www.iai.it/sites/default/files/iairp_14.pdf (2021. 11. 13.)

¹⁴ Uo. 53–54.

¹⁵ Smith, Michael (2004): Toward a Theory of EU Foreign Policy-Making: Multi-level Governance, Domestic Politics, and National Adaptation to Europe's Common Foreign and Security Policy. *Journal of European Public Policy*, 11. évf. 4. sz.

¹⁶ Dupont, Claire (2019): The EU's collective securitisation of climate change. *West European Politics*, 42. évf. 2. sz. 374.

¹⁷ Youngs, Richard (2020): EU Foreign Policy and Energy Strategy: Bounded Contestation. *Journal of European Integration*, 42. évf. 1. sz. 154.

¹⁸ Shared Vision, Common Action, i.m.

¹⁹ *EU Imports of Energy Products – Recent Developments*. Eurostat, 2021. okt. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments#Overview (2021. 11. 13.)

fog változni. Ugyan az egyes energiahordozók kategorizálásáról jelenleg is komoly viták folynak, a század közepéig valószínűsíthető a kőolaj csökkenő, valamint a megújuló erőforrások és (átmenetileg) a földgáz növekvő szerepe. Az uniós energiakereslet változásának nem csak az európai gazdaság szerkezetére vagy a világpiacra lesz hatása, de az EU és tagállamainak bilaterális kereskedelmi kapcsolataira is, például Oroszországgal, Algériával, Norvégiával vagy Líbiával.

A MENA-térségen belül ez különösen azokat az államokat érintheti érzékenyen, amelyeknek külkereskedelmi struktúrájában az Európai Unióba irányuló szénhidrogénexport kiemelkedő szerepet játszik. Líbia és Algéria esetén az összes energiaexport több mint 60 százaléka az uniós piacokra irányul, de Egyiptom (44%) és Irak (20%) esetén is kifejezetten meghatározó felvevőpiacot jelent az Európai Unió.²⁰ Természetesen a zöld átmenet nem jelenti azt, hogy egyik pillanatról a másikra a teljes uniós energiainport leállna ezekből az országokból: a jelenlegi tervek szerint az Unió a fokozatos, először a kisebb klímahatású termékekre való átállást részesíti előnyben, mielőtt a teljesen klímasegélyes gazdaságra való áttérést valószínűsítaná meg. Ennek köszönhető a földgáz már említett nyertes pozíciója – ugyan távolról sem klímasegélyes energiahordozóról van szó, ökológiai lábnyoma azonban mindenképpen kisebb, mint a kőolajé vagy a szénéé.

Másrészt az Unió a zöld átmenet kérdését a transznacionális és nemzetközi együttműködés napi-rendjére kívánja helyezni, ösztönözve más szereplőket is a klímasegélyesség irányába tett lépések meghozatalára.²¹ E mögött a stratégia mögött két megfontolás is szerepel: egyrészt az EU tisztában van vele, hogy önmagában keveset tud tenni a globális felmelegedés ellen, másrészt viszont igyekszik csökkenteni a klímavédelmi lépésekből adódó versenyképesség-csökkenésből adódó hátrányokat.²² Ha ugyanis más államok is meghoznak hasonló reformokat, akkor az uniós gazdaságot kevesebb közvetlen kár éri.

A GCC és a zöld átmenet

Az Európai Unió láthatatlansága az Öböl perspektívájából

Ahogy a GCC is viszonylag láthatatlan szerepet tölt be az uniós közel-keleti stratégiában, úgy az Európai Unió sem jelenik meg erőteljesen az Öböl-államok kül- és biztonságpolitikai gondolkodásában. A hat monarchia számára (saját gyengeségérzetük és a regionális riválisok erősödése miatt) mindig is kiemelkedő jelentőségű volt a globális nagyhatalmakkal való szövetségépítés, ez azonban történelmileg Nagy-Britanniával, a 20. század második felében pedig elsősorban az Egyesült Államokkal való kapcsolatokban öltött testet, Európa csak másodlagos szerepet játszott. Az uniós tagállamok közül egyedül Franciaországnak van biztonsági jelenléte a térségben (elsősorban a Katarral, Kuvaittal és az Emírségekkel ápolott kapcsolatai és védelmi megállapodásai révén),²³ de ez sem egyenértékű az amerikai vagy brit jelenléttel.

²⁰ Leonard, Mark *et al.* (2021): The geopolitics of the European Green Deal. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2021. 02. 03. <https://ecfr.eu/publication/the-geopolitics-of-the-european-green-deal/> (2021. 11. 13.)

²¹ Dennison, Susi *et al.* (2021): Europe's green moment: How to meet the climate challenge. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2021. 04. 20. <https://ecfr.eu/publication/europes-green-moment-how-to-meet-the-climate-challenge/> (2021. 11. 13.)

²² Leonard *et al.*, *i. m.*

²³ Rickli, Jean-Marc (2016): New alliances dynamics in the Gulf and their impact on the small GCC states. *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 1. évf. 1. sz.

A nagyhatalmi kapcsolatok építésének mértéke politikailag érzékeny kérdés volt az Öböl menti fővárosokban. Egyrésztől egy hagyományos stratégiai trilemma áll fenn minden nemzetközi fenyegetést érzékelő, és magát gyengébbnek tekintő szereplő számára a biztonság garantálása, az autonómia megőrzése és a befolyás építése között.²⁴ Egy nagyhatalomhoz való közeledés ugyan teremthet biztonságot, ugyanakkor megfoszthatja cselekvőképességétől és gyakorlati szuverenitásától az adott államot. Másrészt az Öböl menti társadalmakban nagy az elutasítása a külső, nem muszlim nagyhatalmak jelenlétének, amely ellenérzések csak növekednének egy túl szoros kapcsolat esetén (ahogy azt láthattuk az 1990-es években Szaúd-Arábia kapcsán). Ebből kifolyólag a helyi kormányoknak egyensúlyozniuk kell a katonai biztonsági és a politikai biztonsági szempontok között. Harmadrészt az Öböl-államokat nem kezelhetjük egységesen: a köztük lévő feszültségek és egyéni külpolitikai stratégiáik következtében még ha egy irányba is mozognak, akkor is inkább párhuzamos, mint kollektív cselekvésről beszélhetünk. Az egyes államoknak ezeket a szempontokat is figyelembe kell venniük szövetségépítési tevékenységeik során.

Az Amerikai Egyesült Államokkal folytatott biztonságpolitikai kooperáció ugyan mindig együtt járt bizonyos politikai költségekkel, mégis alapvető fontosságú szerepet játszott (és játszik) az Öböl-rezsimek védelmi stratégiájában. Kuvait 1990-es iraki inváziója után a katonai biztonsági szempontok prioritást nyertek egyéb politikai megfontolásokkal szemben. A térségben megnövekvő amerikai jelenlét és a katonai együttműködések védelmet nyújtottak az Öböl-államoknak nem csak a Szaddám Huszein vezette Irakkal, de az Iráni Iszlám Köztársasággal, valamint a hozzájuk kötődő transznacionális veszélyek jelentette fenyegetésekkel szemben. A társadalmak erősödő Amerika-ellenessége ugyan segítette az Öböl-rezsimekkel is ellenséges szervezetek, elsősorban az al-Káida tevékenységét, ugyanakkor ez a veszély kisebbnek tűnt, mint az amerikai védőháló elvesztése után keletkező kihívások.

Ugyanakkor az amerikai kapcsolat a 2000-es és a 2010-es években fokozatosan átértékelődött.²⁵ E folyamat kezdetét általában a 2003-as iraki háborúhoz köti a szakirodalom, amelyet a GCC tagjai nagyrészt elleneztek, megfontolásaikra azonban Washington mérsékelt nyitottságot tanúsított. A 2011-ben kezdődő arab tavasz időszakában egyre egyértelműbbé vált, hogy az Öböl-államok és az Egyesült Államok biztonságérzékelése stratégiai mértékben eltér egymástól.²⁶ Míg a GCC napirendjét az Iránhoz, valamint a mérsékelt és radikális iszlamizmushoz való hozzáállás határozta meg, addig az Obama-adminisztráció egy realista és idealista szempontokat keverő, inkonzisztens külpolitikát folytatott, a közel-keleti eseményeket pedig egyre inkább a kínai-amerikai versengés szempontjából értékelte. Ezért erősödött az Öböl menti fővárosokban az a percepció, hogy az Egyesült Államok minél hamarabb ki akarja vonni erőforrásait a térségből, hogy a csendes-óceáni térségre koncentráljon, sürgetve a regionális konfliktusok lezárását, akár a hagyományos szövetségesek érdekeinek sérülése árán is. A fokozódó iráni-szaúdi vetélkedés keretében, valamint a jemeni konfliktus kapcsán már az is megkérdőjeleződött, hogy az Egyesült Államok egyáltalán megvédené-e az Öböl-államokat, ha egy nagyobb támadás érné őket. Ezeket az aggályokat a Trump-adminisztráció csak részben oldotta fel: tranzakcionista hozzáállása ugyan „őszin-

²⁴ Almezzaini, Khalid – Rickli, Jean-Marc (2017): Theories of small states' foreign and security policies and the Gulf States. In: Almezzaini, Khalid – Rickli, Jean-Marc (szerk.): *The Small Gulf States. Foreign and security policies before and after the Arab Spring*. Routledge, London – New York; Gulf Research Centre, Cambridge, 12–15.

²⁵ Szalai Máté (2018): The Alliance dilemma of the Gulf States after the Obama presidency. *Cornelius Journal of International Affairs*, 2. évf. 2–3. sz.

²⁶ Nem beszélve arról, hogy az egyes Öböl-államok biztonságpolitikája is távolodott egymástól ezekben az években.

tébbnek” hatott az Obama-kormány retorikájához képest, ugyanakkor következetlen lépései, valamint Kína-fókuszja fenntartotta az eddigi megfontolásokat.

Ebből kifolyólag a GCC államai egyértelműen diverzifikálni kívánják biztonsági és politikai kapcsolataikat (egyelőre) anélkül, hogy feladnák az amerikai védőernyőt. Ebbe a folyamatba illik az Oroszországgal és Kínával való kapcsolatépítés, a brit kapcsolatok újrafelfedezése, de Katar-nak a Törökországgal, az Egyesült Arab Emírségeknek és Bahreinnel (valamint nem hivatalosan Szaúd-Arábiának) pedig az Izraellel való együttműködése is.

Ez a folyamat elméletileg lehetőséget jelentene az Európai Unió számára, hogy erősítse jelenlétét a térségben. Az EU és tagállamai számítottak eddig is a GCC egyik legfontosabb gazdasági partnerének, ennek az együttműködésnek a biztonsági dimenzióra való kiterjesztése megvalósítható lenne. Ugyan az Egyesült Államokkal kialakított szövetség két évtizedig elhomályosította a többi globális hatalommal megvalósuló potenciális együttműködést, az amerikai szövetség percepciójának válsága ugyanakkor lehetőséget teremtett más szereplők számára. Ráadásul az európai államok számos olyan elemét bírálják az amerikai külpolitikának, amely az Öböl szempontjából is problémás (pl. az unilaterális katonai lépéseket, a Kínával való feszültségkeltést, az Izraellel való szoros együttműködést).

Ennek ellenére az Európai Unió nem vált potenciális partnerré, továbbra is másodlagos szerepet játszik az Öböl-államok külpolitikai gondolkodásában. Ez nagyrészt három okra vezethető vissza. Egyrészt a hat monarchia számára továbbra is a keménybiztonsági megfontolások dominálják a nagyhatalmakkal való kapcsolatépítési stratégiát (szemben a puhabiztonsági és egyéb megfontolásokkal), ezen a területen pedig az Európai Unió és tagállamai korlátozott képességgel rendelkeznek az Öböl szemszögéből nézve. Másrészt az EU intézményrendszere és döntéshozatala az Öböl menti perspektívából gyakran érthetetlen, túlbonyolított és lassú, ezért az EU-ra nem tekintenek hatékony partnerként. Harmadrészt az Unió külkapcsolataiban preferálja a regionális blokkokkal való interregionális szintű együttműködést, erre azonban a GCC-vel nincs érdemi lehetőség a hat monarchia külpolitikája közötti feszültségek növekedése következtében.

A zöld átmenet és a GCC

A GCC tagjai szkeptikusan tekintettek a nyugati fejlett államok által képviselt fenntarthatósági napirendre. Ennek elsődleges oka, hogy a hat állam gazdasága megalapításuk óta a kőolaj- és földgázkészletek exportjára és feldolgozására épült, így nem támogatták azokat a kezdeményezéseket, amelyek megkérdőjelezték ezen erőforrások alapvető világgazdasági szerepét. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a GCC-t ne érintenék a globális felmelegedés következményei, hiszen a tengerszint emelkedése vagy a szélsőséges időjárási viszonyok itt is kézzelfogható károkat okoznak. Ugyanakkor a hat kormány igyekszik összességében inkább szelektíven hozzáállni a fenntarthatóság és a zöld átmenet kérdésköréhez, és csak azokkal a témákkal foglalkozni, amelyek számukra konkrét kihívásokat eredményeznek (pl. a tengeri partvidékek védelme, az urbanizációhoz kötődő kérdések,²⁷ vagy a hatékony erőforrásfelhasználás).²⁸

²⁷ Zaidan, Esmat – Abulibdeh, Ammar (2020): Master Planning and the Evolving Urban Model in the Gulf Cities: Principles, Policies, and Practices for the Transition to Sustainable Urbanism. *Planning Practice & Research*, 36. évf. 2. sz.

²⁸ Zaidan, Esmat et al. (2019): Sustainable development in the Arab world – is the Gulf Cooperation Council (GCC) region fit for the challenge? *Development in Practice*, 29. évf. 5. sz.

A távolságtartás ellenére a GCC államai részesévé váltak a legfontosabb fenntarthatósági egyezményeknek.²⁹ Az aláírás és a ratifikáció folyamata is az elmúlt két évtizedben gyorsult fel, ugyanakkor a két aktus között sok idő, átlagosan 6–9 év telt el. A hat állam közül az Egyesült Arab Emírségek jár élen a ratifikációs folyamatban, a legkevésbé pedig Bahrein és Omán igyekszik a vonatkozó szerződéseket átültetni a nemzeti jogba. A napjaink közbeszédét leginkább meghatározó párizsi egyezményt mind a hat állam aláírta és ratifikálta is.

Az Öböl-államok hozzáállása a zöld átmenet kérdéséhez az elmúlt időszakban változott meg pozitív irányba, amely három okra vezethető vissza.³⁰ Egyrészt a 2010-es évekre a hat államnak sikerült elérnie egy magas fejlettségi szintet, ahol már a környezetvédelmi standardok átvétele nem okozna veszélyes mértékű gazdasági visszaesést. Sőt, tekintettel a szolgáltatások szerepére és a hat ország által folytatott *branding*-vetélkedésre, a fenntarthatóság erősítése még versenyelőnyt is jelenthetne az országimázs-építésben és a külső gazdasági partnerek vonzásában. Másrészt – előbbivel összefüggésben – a fenntarthatóság kérdését az egyes Öböl-monarchiák fel tudják használni külpolitikai függetlenségük erősítésére. E folyamatban talán az Egyesült Arab Emírségek jár élen, amely a Nemzetközi Megújuló Energia Ügynökség (*International Renewable Energy Agency*, IRENA) székhelyének befogadásával nagyobb szerepet vállalt a globális kormányzás fenntarthatósági területén.³¹ Harmadrészt – a fejlődéssel összefüggésben – belső gazdasági nyomás is helyeződött a kormányokra, hogy lépjenek fel a klímasemlegesség érdekében például a lakosság növekedésével járó energiatartás korlátozása kapcsán. Ennek következtében az elmúlt két évtizedben megfogalmazott nemzeti reformprogramokban a zöld átmenet kérdése már hangsúlyosabban megjelenik, ha még nem is olyan ambiciózus mértékben, mint az európai *Green Deal*.³²

Az Öböl-államok esetén ugyanakkor elég gyakran felmerül a *greenwashing*, vagyis a környezettudatosságot mindössze PR-elemként való használat vádja.³³ Egyik értelmezés szerint a fenntarthatósági napirendet a GCC-államok csak a rájuk irányuló belső és külső nyomás miatt igyekeznek átvenni, de csak névleg, érdemi reformok nélkül. Egy másik narratíva szerint az Öböl-államok viselkedése nem defenzív, hanem proaktív, és gyakorlatilag a politikai lehetőséget látták meg a kérdés felkarolásában saját nemzetközi befolyásuk erősítésére. Egy harmadik, ehhez kapcsolódó diskurzus szerint még ha el is fogadjuk a kormányzati szereplők részéről a politikai akaratot (hiszen több kérdésben tényleg közvetlenül is érintettek), az állami intézményi hiányosságok miatt sem a döntéshozásban, sem a stratégiai tervezésben, sem a végrehajtásban nem tudják eléggé megjeleníteni a zöld átmenet szempontjait.

Függetlenül a fenti narratíváktól, abban a kérdésben többnyire elemzői konszenzus figyelhető meg, hogy a zöld átmenet és a fenntarthatóság a külpolitikában egelőre mindössze eszközként jelennek meg a GCC államai esetén. Ez az instrumentalizációs folyamat nem a környezeti kihívások kezelésének vagy a globális felmelegedés visszafordításának kontextusában értelmezhető, hanem az országimázs-fejlesztés és a globális befolyás növelése összefüggésében. Ebből kifo-

²⁹ Al-Saidi, Mohammad *et al.* (2019): Participation modes and diplomacy of Gulf Cooperation Council (GCC) countries towards the global sustainability agenda. *Development in Practice*, 29. évf. 5. sz. 549.

³⁰ *Uo.* 551–552.

³¹ Ezzel ráadásul egy olyan nemzetközi szervezetet fogadott be, amelynek Izrael is tagja volt, így erősítve az Ábrahám-megállapodások előtt az emírségi–izraeli kapcsolatokat.

³² Al-Saidi *et al.*, *i.m.* 553.

³³ Rizzo, Agatino (2016): Sustainable urban development and green megaprojects in the Arab states of the Gulf Region: limitations, covert aims, and unintended outcomes in Doha, Qatar. *International Planning Studies*, 22. évf. 2. sz.

lyólag önmagában a környezetvédelmi kérdések napirendjének erősödése nem vonna maga után automatikusan sem külpolitikai változást, sem az Európai Unió láthatóságának növelését.

A GCC–EU kapcsolatok fejlődésének lehetséges irányai a zöld átmenet tükrében

A zöld átmenettel kapcsolatos európai uniós és Öböl menti perspektívákból még nem következik sem a két blokk közötti kapcsolatok mélyülése, sem a további lazulása. Az, hogy a fenntarthatóság és a klímasemlegesség fontosságának növekedése melyik irányba fogja változtatni az EU–GCC relációt, számos más tényező függvénye. Ezek összhatásából három fontosabb forgatókönyv megvalósulása képzelhető el:

1. A *business as usual* forgatókönyv szerint a zöld átmenet nem fog minőségi változást hozni a kapcsolatokban. A két tömb továbbra is nagyrészt politikailag láthatatlan lesz egymás számára, de gazdaságilag tagállami szinten továbbra is együttműködnek egymással. Az EU részesedése tovább fog csökkenni a GCC külkereskedelmi szerkezetében (hasonlóan az előző évtizedhez).³⁴
2. A pesszimista forgatókönyv szerint a zöld átmenet a feszültségeket és a zavarodottságot fogja erősíteni az EU és a GCC közötti kapcsolatokban. Az Európai Unió a fenntarthatóság kérdését normatív oldalról, gyakorlatilag külső elvárásként fogalmazza meg a partnerei számára, függetlenül azok biztonsági percepciójától és prioritásaitól. A zöld átmenet csak egy újabb réteggént fog rárakódni a meglévő keretekre, amellyel párhuzamosan (a zöld pártok erősödésével egy időben) a normatív emberi jogi jellegű bírálatok erősödnek a GCC-vel szemben.³⁵
3. Az optimista forgatókönyv szerint a zöld átmenet energizálhatja a GCC és az EU közötti kapcsolatokat. Az Unió perspektívájából a klímasemlegesség és a fenntarthatóság előtérbe kerülése segíteni fogja az uniós kül- és biztonságpolitika koherensebbé tételét azáltal, hogy egy új prioritást jelenít meg, amely maga alá kényszeríti a többi érték- vagy érdekalapú narratívát. A szabadkereskedelmi egyezmény elérhetetlennek tűnő célját, amely más közös projekteket blokkol, hátrahagyják a felek, és más projektekre fókuszálnak.

Ez utóbbi esetben a fenntarthatósággal kapcsolatos energetikai fordulat önmagában nem károsítaná a kapcsolatokat szélsőséges mértékben. A GCC sosem volt az EU elsődleges olajellátója, így a két blokk közötti kereskedelmet nem viselné meg olyan mértékben a folyamat, mint például az Uniónak a Líbiával vagy Algériával való kapcsolatát. A GCC államai ráadásul alacsonyabb áron tudják profitábilisan eladni a kőolajat, mint sok másik közel-keleti termelő,³⁶ így az európai kereslet csökkenése őket kevésbé érintené érzékenyen.

³⁴ Al-Shalabi, Abdulaziz et al. (2014): EU–GCC Cooperation in Energy. In: Colombo, i.m. 168.

³⁵ Ahogy azt már bizonyos mértékben láthattuk is 2011 óta. Warkotsch, Alexander – Youngs, Richard (2015): The Limits of EU Democracy Support: Central Asia and the Gulf Cooperation Council. In: Gsthöhl–Lannon, i.m.

³⁶ Leonard et al., i.m.

A harmadik forgatókönyv megvalósulása esetén számos gyakorlati lehetőség állna rendelkezésre a kapcsolatok mélyítésére:

- A legnagyobb potenciál talán a földgázkereskedelemben érhető tetten. A jelenlegi előrejelzések szerint az uniós szabályozásban a földgáz zöld energiaforrásként fog szerepelni, így felértékelődhet például a katarai földgázkészletek szerepe.³⁷
- A megújuló erőforrások tekintetében az Unió együtt tudna működni a GCC országai szél- és napenergia-potenciáljának kiaknázása érdekében.³⁸ A hat monarchia előnyös földrajzi elhelyezkedésű a napenergia-termelés szempontjából, különösen Omán, Szaúd-Arábia, és az Egyesült Arab Emírségek.³⁹ Az ilyen jellegű fejlesztés nem csak az Öböl menti államoknak a növekvő kereslettel rendelkező belső energiapiacán jelenthetne pozitív fejlődést, de az Unió számára is kecsegtetne pénzügyi és energetikai lehetőségekkel egyaránt.
- Nagy potenciál lenne a meglévő keretek (pl. az EU–GCC *Clean Energy Network* vagy az EU–GCC INCONET) fejlesztésében, vagy új keretek létrehozásában is.⁴⁰
- A zöld átmenethez kapcsolódóan, de az energiapolitikán túl oktatási és képzési programok indítása, tudásmegosztás és a legjobb gyakorlatok megismerése is kiaknázható előny lenne.⁴¹

Konklúzió – Az optimista forgatókönyv megvalósulásának esélyei

A fent azonosított három scenárió megvalósulásának esélyei eltérőek. A *business as usual* forgatókönyv definíciószerűen a legvalószínűbb, ennél mind a második, mind a harmadik forgatókönyv megvalósulásának esélye kisebb. A gyakorlatban persze nem számíthatunk egy-egy scenáriónak a tiszta, kizárólagos megvalósulására: például az optimista forgatókönyv egyes elemei elképzelhető, hogy meg tudnak valósulni, de könnyen lehet, hogy azokkal ellentétes tendenciákkal párhuzamosan, ami nem jelentene stratégiai előrelépést az EU–GCC kapcsolatokban.

Az optimista forgatókönyv megvalósulásának esélyeit három változó alakulása határozza meg. Egyrészt alapvető fontosságú lesz a kérdés, hogy az Európai Uniónak sikerül-e legyőznie stratégiai zavarodottságát a térséggel kapcsolatban. Ahogy az a jelen tanulmány első részéből kiderült, az Európai Unió MENA-politikája nem válik konzisztens egészzé. Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne a vonatkozó intézkedéseknek stratégiai kerete – épp ellenkezőleg, inkább egyszerre több, egymásnak részben ellentmondó stratégiai keretet láthatunk. Richard Youngs szerint⁴² egyszerre öt stratégiai narratíva azonosítható az uniós Közel-Kelet-politikában, amelyek között megtalálhatjuk a kormányközi partnerséget, az európai politikai gyakorlatok exportálásának igényét, a reálpolitikai gondolkodást, a civil szférára való „kozopolita” nyitottságot, valamint a felelősség-hárítást egyaránt. A zöld átmenet hozzájárulhat ehhez a zavarodottsághoz, ugyanakkor segíthet

³⁷ Al-Shababi et al., i.m. 212–213.

³⁸ Uo. 189–200.

³⁹ Uo. 191–192.

⁴⁰ Al-Mukhaini, Ahmed Ali M. (2014): EU–GCC Cooperation in the Fields of Higher Education and Scientific Research: The Way Forward. In: Colombo, i.m. 260–262.

⁴¹ Ghafar–Colombo, i.m.

⁴² Youngs, Richard (2014): *Europe in the New Middle East. Opportunity or Exclusion?* Oxford University Press, New York.

is letisztázni azt, amennyiben a klímasemlegesség olyan érdekalapú prioritássá válik, amely segít a prioritások kidolgozásában.

Másrészt, ezzel párhuzamosan, fontos független változó a zöld pártok erősödése és az európai külpolitikára való hatása. Az ilyen jellegű politikai csoportok ma már nem tekinthetők *single issue* pártoknak, vagyis programjuk több területre terjed ki, legyen szó biztonságpolitikáról, szociálpolitikáról vagy kereskedelempolitikáról.⁴³ Az elmúlt évtizedek európai pártpolitikai folyamatai azt mutatják, hogy a zöld pártok nem tekintenek a külpolitikai területre prioritásként,⁴⁴ ez azonban nem jelenti azt, hogy tevékenységük ne hatna a nemzetközi kapcsolatokra. A közös külpolitikával kapcsolatban a zöld pártok két konkrét, az EU–GCC kapcsolatokat is érintő kérdésben foglalnak állást: egyrészt támogatják a külpolitika „demilitarizálását”, a katonai eszközök használatának visszaszorítását, illetve a fegyverexport csökkentését, másrészt pedig bírálják a szabadkereskedelmi egyezmények gyakorlatát. Egyelőre nehéz látni, hogy ez a csomag hogyan hatna az EU–GCC kapcsolatokra: a fegyverkereskedelem ugyan fontos tényező a két fél relációjában, ugyanakkor az Öböl-államok segélyezési és közvetítői tevékenysége felértékelődhet európai szempontból.

Harmadrészt meghatározó kérdés lesz, hogy a GCC államainak biztonságfelfogása mennyiben fog változni, és mennyiben nyernek a puhabiztonsági kérdések prioritást. Ennek hiányában az Öböl fenntarthatósági programjait és projektjeit továbbra is a *greenwashing* jelensége határozná meg, valamint a klímavédelem imázsépítésben való instrumentalizálása. Ez a folyamat (amennyiben az Unió következetes zöld politikát folytat) több feszültséget okozhat, mint amennyi előrelépést eredményezhet a kapcsolatokban.

Természetesen, mint minden forгатókönyvelemzésnek, jelen kutatásnak is megvannak a korlátai. Egyrészt az előre nem látott események (például természeti katasztrófák, belpolitikai változások vagy regionális válságok) alááshatják az egyes scenáriókkal kapcsolatos elvárásainkat, ezeket a modellünkbe nem lehet beépíteni. Különösen a klímaváltozás témájában ilyen előre nem látott események bekövetkezésének valószínűsége kifejezetten magas. Másrészt folyamatosan formálódó politikai napirendről van szó, amelynek egyes sarokkövei, vagy akár alapvető fogalmai továbbra is tisztázatlanok. Ez tovább nehezíti a zöld átmenettel kapcsolatos előrejelzések elkészítését. Ennek ellenére, mivel korunk és a 21. század egyik, ha nem a legmeghatározóbb kérdéséről van szó, mindenképpen érdemes a jövőbeli nemzetközi politikai folyamatokkal kapcsolatos elvárásainkat a zöld átmenet szemszögén keresztül is megvizsgálni.

Felhasznált irodalom

Almezaini, Khalid – Rickli, Jean-Marc (2017): Theories of small states' foreign and security policies and the Gulf States. In: Almezaini, Khalid – Rickli, Jean-Marc (szerk.): *The Small Gulf States. Foreign and security policies before and after the Arab Spring*. Routledge, London – New York; Gulf Research Centre, Cambridge, 8–30.

⁴³ Wang, Congcong – Keith, Dan (2020): The greening of European radical left parties: red and green politics. *Journal of Contemporary European Studies*, 28. sz. 4. évf.

⁴⁴ Röth, Leonce – Schwander, Hanna (2021): Greens in government: the distributive policies of a culturally progressive force. *West European Politics*, 44. évf. 3. sz.

- Al-Mukhaini, Ahmed Ali M. (2014): EU–GCC Cooperation in the Fields of Higher Education and Scientific Research: The Way Forward. In: Colombo, Silvia (szerk.): *Bridging the Gulf: EU–GCC Relations at a Crossroads*. Istituto Affari Internazionali – Edizioni Nuova Cultura, Roma, 251–274. https://www.iai.it/sites/default/files/iairp_14.pdf (2021. II. 13.)
- Al-Saidi, Mohammad *et al.* (2019): Participation modes and diplomacy of Gulf Cooperation Council (GCC) countries towards the global sustainability agenda. *Development in Practice*, 29. évf. 5. sz. 545–558.
- Al-Shalabi, Abdulaziz *et al.* (2014): EU–GCC Cooperation in Energy In: Colombo, Silvia (szerk.): *Bridging the Gulf: EU–GCC Relations at a Crossroads*. Istituto Affari Internazionali – Edizioni Nuova Cultura, Roma, 157–222. https://www.iai.it/sites/default/files/iairp_14.pdf (2021. II. 13.)
- Ayadi, Rym – Gadi, Salim (2014): EU–GCC Trade and Investment Relations: What Prospect of an FTA between the Two Regions? In: Colombo, Silvia (szerk.): *Bridging the Gulf: EU–GCC Relations at a Crossroads*. Istituto Affari Internazionali – Edizioni Nuova Cultura, Roma, 47–88. https://www.iai.it/sites/default/files/iairp_14.pdf (2021. II. 13.)
- Barnes-Dacey, Julien – Dworkin, Anthony (2020): Promoting European Strategic Sovereignty in the Southern Neighbourhood. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2020. 12. 01. <https://ecfr.eu/publication/promoting-european-strategic-sovereignty-in-the-southern-neighbourhood/> (2021. II. 13.)
- Bianco, Cinzia (2020): A Gulf Apart: How Europe can Gain Influence with the Gulf Cooperation Council. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2020. 02. 25. https://ecfr.eu/publication/a_gulf_apart_how_europe_can_gain_influence_with_gulf_cooperation_council/ (2021. II. 13.)
- Colombo, Silvia (szerk.) (2014): *Bridging the Gulf: EU–GCC Relations at a Crossroads*. Istituto Affari Internazionali – Edizioni Nuova Cultura, Roma. https://www.iai.it/sites/default/files/iairp_14.pdf (2021. II. 13.)
- Demmelhuber, Thomas – Kaunert, Christian (2014): The EU and the Gulf Monarchies: Normative Power Europe in Search of a Strategy of Engagement. *Cambridge Review of International Affairs*, 27. évf. 3. sz. 574–592.
- Dennison, Susi *et al.* (2021): Europe’s green moment: How to meet the climate challenge *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2021. 04. 20. <https://ecfr.eu/publication/europes-green-moment-how-to-meet-the-climate-challenge/> (2021. II. 13.)
- Dupont, Claire (2019): The EU’s collective securitisation of climate change. *West European Politics*, 42. évf. 2. sz. 369–390.

- EU Imports of Energy Products – Recent Developments*. Eurostat, 2021. okt. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments#Overview (2021. II. 13.)
- Ghafar, Adel Abdel & Colombo, Silvia (2020): EU-GCC Relations: The Path towards a New Relationship. *Konrad Adenauer Stiftung, Policy Report* 2. sz. <https://www.kas.de/documents/286298/8668222/200401+Policy+Report+No+2+GCC-EU+Path+towards+a+New+Relationship.pdf/25e95278-7689-2ec2-0b14-e27197b49969?version=1.1&t=1585898593194> (2021. II. 13.)
- Gstöhl, Sieglinde – Lannon Erwan (2015): Introduction: Building Bridges between the EU's Immediate and Broader Neighbourhood. In: Gstöhl, Sieglinde – Lannon, Erwan (szerk.): *The European Union's Broader Neighbourhood. Challenges and opportunities for cooperation beyond the European Neighbourhood Policy*. Routledge, London – New York, 1–8.
- Gstöhl, Sieglinde – Lannon, Erwan (szerk.) (2015): *The European Union's Broader Neighbourhood. Challenges and opportunities for cooperation beyond the European Neighbourhood Policy*. Routledge, London – New York.
- Kosow, Hannah – Gaßner, Robert (2008): Methods of Future and Scenario Analysis. Overview Assessment, and Selection Criteria. *Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE) Studies*, 39. sz. https://www.die-gdi.de/uploads/media/Studies_39.2008.pdf (2021. II. 13.)
- Leonard, Mark *et al.* (2021): The geopolitics of the European Green Deal. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, 2021. 02. 03. <https://ecfr.eu/publication/the-geopolitics-of-the-european-green-deal/> (2021. II. 13.)
- Rickli, Jean-Marc (2016): New alliances dynamics in the Gulf and their impact on the small GCC states. *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 1. évf. 1. sz. 132–150.
- Rizzo, Agatino (2016): Sustainable urban development and green megaprojects in the Arab states of the Gulf Region: limitations, covert aims, and unintended outcomes in Doha, Qatar. *International Planning Studies*, 22. évf. 2. sz. 85–98.
- Rostoványi Zsolt (1980): Az olajtermelő arab országok erősödő világgazdasági pozíciójának hátterében húzódnó összefüggésekről. *Egyetemi Szemle*, 2. évf. 1. sz. 89–104.
- Röth, Leonce – Schwander, Hanna (2021): Greens in government: the distributive policies of a culturally progressive force. *West European Politics*, 44. évf. 3. sz. 661–689.
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. European External Action Service, 2016. jún. https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (2021. II. 13.).

- Smith, Michael (2003): The Framing of European Foreign and Security Policy: towards a Post-Modern Policy Framework? *Journal of European Public Policy*, 10. évf. 4. sz. 556–575.
- Smith, Michael (2004): Toward a Theory of EU Foreign Policy-Making: Multi-level Governance, Domestic Politics, and National Adaptation to Europe's Common Foreign and Security Policy. *Journal of European Public Policy*, 11. évf. 4. sz. 740–758.
- Szalai Máté (2018): The Alliance dilemma of the Gulf States after the Obama presidency. *Corvinus Journal of International Affairs*, 2. évf. 2–3. sz. 3–18.
- Theiss, Johannes (2015): Geopolitics vs. Governance in the European Union's Energy Cooperation with its Broader Neighbourhood. In: Gstöhl, Sieglinde – Lannon, Erwan (szerk.): *The European Union's Broader Neighbourhood. Challenges and opportunities for cooperation beyond the European Neighbourhood Policy*. Routledge, London – New York, 268–295.
- Wang, Congcong – Keith, Dan (2020): The greening of European radical left parties: red and green politics. *Journal of Contemporary European Studies*, 28. sz. 4. évf. 494–513.
- Warkotsch, Alexander – Youngs, Richard (2015): The Limits of EU Democracy Support: Central Asia and the Gulf Cooperation Council. In: Gstöhl, Sieglinde – Lannon, Erwan (szerk.): *The European Union's Broader Neighbourhood. Challenges and opportunities for cooperation beyond the European Neighbourhood Policy*. Routledge, London – New York, 187–204.
- Youngs, Richard (2014): *Europe in the New Middle East. Opportunity or Exclusion?* Oxford University Press, New York.
- Youngs, Richard (2020): EU Foreign Policy and Energy Strategy: Bounded Contestation. *Journal of European Integration*, 42. évf. 1. sz. 147–162.
- Zaidan, Esmat *et al.* (2019): Sustainable development in the Arab world – is the Gulf Cooperation Council (GCC) region fit for the challenge? *Development in Practice*, 29. évf. 5. sz. 670–681.
- Zaidan, Esmat – Abulibdeh, Ammar (2020): Master Planning and the Evolving Urban Model in the Gulf Cities: Principles, Policies, and Practices for the Transition to Sustainable Urbanism. *Planning Practice & Research*, 36. évf. 2. sz. 193–215.